

Список використаних джерел

1. Кавуров О.Л. Виховання професійно-педагогічних якостей у студентів університету //Рад.школа.–1981.– № 2.– С. 90-93.
2. Коменский Я.А. О развитии природных дарований: в 2-х т. – М.: Педагогика, 1982.– Т.2.– С. 5-33.
3. Кларин М.В. Педагогическая технология в учебном процессе. – М., 1989. – 154 с.
4. Педагогический процесс как объект профессиональной подготовки учителей /Под ред. Н.Д.Хмель.– Алма-Ата: Мектеп, 1984.– 124 с.
5. Философский энциклопедический словарь.– М.: Советская энциклопедия, 1983. –294 с.

In the article the author reveals the conceptual background of professional education of future teachers in higher educational establishments.

Key words: activity approach, professional education, professional oriented activity, professional training, individualization of studying, humanization.

Отримано: 6.10.2008.

УДК: 329.1/6

Г.Б. Вонсович

Риси ментальності українства як складова політичної свідомості

Стаття розкриває ментальність як політико-психологічну категорію. Автором розкриті риси політичної ментальності українства на теоретико-прикладному рівні; їх прояви у ретроспективі та особливості в сучасних політичних умовах. Показано значення геополітичного розташування на формування рис політичної ментальності українства.

Ключові слова: політична свідомість, українство, політична ментальність, інтровертність, кордоцентричність, анархічний індивідуалізм, теорія політики, політична психологія.

Статья раскрывает ментальность как политико-психологическую категорию. Автором раскрыто черты политической ментальности украинства на теоретико-прикладном уровне; их проявления в ретроспективе и особенности в современных политических условиях. Показано значение геополитического размещения на формирование черт политической ментальности украинства.

Ключевые слова: политическое сознание, украинство, политическая ментальность, интровертность, кордоцентричность, анархический индивидуализм, теория политики, политическая психология.

Майбутнє кожної держави залежить від того, наскільки успішно вона зможе окреслити та репрезентувати власні цілі та інтереси й наскільки вдало поєднуватимуться інтереси власне держави з інтересами її громадян, наскільки громадяни і політико-управлінський істеблішмент розумітимуть один одного й зможуть консолідуватися навколо соціально-вартісної ідеї.

Історія неодноразово засвідчувала, що політична свідомість здатна посилювати або послаблювати поступальний розвиток, процес функціонування економічних, соціальних, політичних і духовних відносин. Саме активний характер свідомості забезпечував сильний вплив політичних та ідеологічних рішень, не завжди конструктивних. Досить часто громадянин протистояв проголошеним офіційним цінностям, своєю поведінкою відкидав те, що йому нав'язувалося. Переважно цей процес проходив латентно. Однак завдяки прихованості процесів, що відбувалися в розумі людей, у реальній свідомості їхня сила ставала ще більш змістовнішою і впливовішою, суттєво трансформуючи їхню політичну свідомість. Психологічні аспекти політичної свідомості містяться у роботах як зарубіжних, так і вітчизняних авторів, зокрема П. Сергієнка, Є. Головахи, В. Пухляк, А. Дем'яненко тощо. Багато дослідників аналізують властивості українського національно-політичного менталітету, традиції політичного мислення українців, намагаючись віднайти коріння сучасних проблем і суперечностей. Дані аспекти духовного й політичного життя українського суспільства розглядаються в працях О. Апанович, М. Розумного, І. Кресіної, в наукових збірниках.

Політична свідомість є важливим чинником орієнтації людини в навколишньому світі; засадничим і теоретичним

елементом соціальної практики; необхідним для суспільства засобом розвитку духовної і політичної культури; психологічною компонентою модернізації суспільства загалом. Тому важливим є постійний її моніторинг і аналіз динаміки свідомості з метою прогнозування цілеспрямованого саморозвитку свідомості як невід’ємної компоненти розвитку життєвої сфери суспільства, а також попередження руйнівних соціально-психологічних проявів: масової істерії, масового психозу, вибуху національної та соціальної зневаги й ворожості в умовах цивілізаційної, економічної, соціально-політичної криз.

Дослідження, висвітлення і осмислення особливостей української ментальності пов’язане з нагальною потребою досягнення відповідності державотворчих процесів та “образу” держави особливостям вдачі, внутрішнім прагненням і потенційним можливостям українського народу. Будь-які нововведення і реформи у суспільстві можуть бути успішними лише за умови їхньої відповідності світобаченню і ціннісним орієнтаціям більшості нації. Тому політико-управлінський істеблішмент, пропонуючи реформи, повинен усвідомлювати ті політичні, соціальні, економічні і культурні чинники, на які може розраховувати у модернізаційному процесі. Адже існує небезпека переступити поріг максимально допустимого потоку інновацій, коли суспільство в силу самотності своєї культури, просто не в змозі осягнути, переосмислити і включити в свій світогляд новаторські ідеї, оскільки вони викликають дискомфортний стан. Глибоке знання базових рис української вдачі має сприяти (разом з іншими чинниками) осмисленню напрямків творення і розвитку вітчизняного державотворчого процесу з урахуванням світової практики й самотнього історичного досвіду українського народу.

Усвідомлені елементи менталітету тісно пов’язані зі сферою безсвідомого, яка розуміється відносно до етносів, націй як колективне безсвідоме. У найзагальнішому його вигляді ментальність може бути визначена як певна, характерна для конкретної культури специфіка психічного життя людей, що репрезентують означену культуру – психологічний архетип, “темперамент” тієї чи іншої людської спільноти, детерміновані економічними та політичними умовами життя в історичному аспекті. Ментальність відображає сутність колективної

свідомості. Ідея на рівні ментальності – емоційний ґрунт, на якому виникають ідеї та символи. Пізнавальна цінність ментальності як психологічного субстрату якраз і полягає у тому, що вона являє собою не завжди адекватне, зазвичай трансформоване пізнішими ідеологічними напашаруваннями, подекуди навіть спотворене відображення історичного процесу у соціальній психології.

Поняття “ментальність” пов’язане з такими латинськими аналогами, як *mentalis, mens, mentis* – розумовий, розум, думка або інтелект. В англійській мові слово “*mentality*” означає “розум, інтелект, розумові особливості, міру інтелектуальної енергії, напрямок мислення, характер або спрямування інтелекту. Отже, виходячи з етимології слова, сутність ментальності міститься в когнітивній сфері та визначається насамперед тими знаннями, якими володіє дана спільнота. Разом з віруваннями знання створюють уявлення про навколишній світ, який є ґрунтом ментальності, задаючи разом з домінуючими потребами та архетипами колективного безсвідомого ієрархію цінностей, яка характеризує дану спільноту [1, С. 201].

Менталітет у сучасному розумінні – це соціально-політична категорія, що є відображенням соціально-психологічного стану суб’єкта (народу, нації, народності, соціальної групи, людини), який складається в результаті історично тривалого і достатньо стійкого впливу природно-географічних, етнічних, соціально-економічних й культурних умов проживання суб’єкта менталітету та проявляється в різноманітних видах діяльності. Складаючись, формуючись, виробляючись історично і генетично, менталітет є стійкою, майже незмінною сукупністю соціально-психологічних та духовно-моральних якостей і рис, взятих в їх органічній цілісності (менталітет українців, росіян, німців та ін.), які визначають усі сторони життєдіяльності даної спільноти та індивідів, що її створюють. Він непрямо простежується в розмаїтостях способу життя, в специфіці економічних, соціальних, політичних та інших відносин, процесів, у зміні поколінь і соціальній спадщині. Щодо співвідношення менталітету і ментальності, то, на відміну від першого, під ментальністю розуміють часткові, аспектні прояви менталітету не стільки в умонастроях суб’єкта, скільки в його діяльності, що зумовлюється менталітетом. За цього менталь-

ність можна розглядати як спільне “психологічне оснащення” представників певної культури, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомістю у певне світобачення. Ментальність зберігає генетичний код народу, допомагає зрозуміти закономірності розвитку культури, суспільної моралі. На її основі виникає відчуття ідентичності, що визначає політичну і побутову поведінку.

У політичній науці категорія “ментальність” означає певний рівень індивідуальної і соціальної свідомості, а також пов’язаний з ним спектр життєвих позицій, культури і моделей поведінки, які претендують на незалежність від офіційно визначених ідеологічних установок та політичних орієнтацій; спільний для членів суспільно-політичної групи чи організації своєрідний політико-психологічний тезаурус, який дозволяє однозначно сприймати оточуючу соціально-політичну реальність, оцінювати її й діяти у ній згідно з певними усталеними у суспільстві нормами і образами поведінки, адекватно сприймаючи й розуміючи при цьому один одного. Чітко виражений політичний аспект ментальності простежується у ставленні людей до соціального устрою, держави, ідеології.

Для українського етносу, зокрема, суттєвим моментом у формуванні менталітету стали яскраво виражені автохтонність і адаптація способу життя під місцевий ландшафт. Вітчизняні науковці виокремили чотири системотворчі ознаки ментальності українського народу:

1. Інтровертивність вищих психічних функцій у сприйнятті навколишньої дійсності, що простежуються у зосередженості особи на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу.
2. Кордоцентричність, що характеризується сентименталізмом, сенсорністю, закоханістю у природу та відображенні у “пісенній” фольклористиці.
3. Анархічний індивідуалізм, партикулярне прагнення до особистої свободи, без належного прагнення до державності, коли бракує ясних цілей, дисциплінованості і організованості.
4. Перевага емоційного, почуттєвого над волею та інтелектом.[2, 161]. Уявлення про успіх, благо, про можливість людської особистості в українській думці не розвинуті, децю є інфантильними. “Українці – природні

буддисти. Вони... знаходять вихід не в катарсисі, а в каталепсії. Стороння спостережливість та індиферентність – це реакція безсильної перед світом і перед собою людини” [3, С.11]. Однак, не дивлячись на нерозвиненість уявлень про особистість, конфлікт особистого і соціального вирішувався українцем завжди на користь особистого. Несформованість свого “ми”, своєї соціокультурної аури зумовлює історичні колізії, гостро поляризовані судження щодо історії, людства, державності. Тут, з одного боку, мова може йти про політичні складові менталітету, з іншого – про вплив ментальності на політичну свідомість суспільства.

Висновки про інтровертивність вдачі українців базуються на аналізі вершинних постатей українства – Г. Сковороди, М. Гоголя, Т. Шевченка. З інтровертивністю пов’язується і український егоцентризм, що “дає перевагу всьому особистому над усім загальним” і став причиною історичних катастроф. Прагнення до самовираження необмежене. За висловом Г. Сковороди: “Духовна істота в мені – це Богові рівна істота, в ній цілий світ і Бог”. Інтровертивний характер українського індивідуалізму, його спрямованість на окремішність індивіда від суспільства та інших людей, спрямовує зусилля особистості на створення власного “мікроіндивідуального” світу, на ізоляцію в ньому і забезпечення себе від впливу інших людей та загалу. Саме цим можна пояснити парадоксальність сьогоденної ситуації, коли в нації індивідуалістів катастрофічно не вистачає соціальноактивних людей, креативних особистостей.

Водночас відзначаються й інші якості інтровертизму та емоційності українського менталітету. За великого егоцентризму (“моя хата скраю”), соціальної збайдужілості українцям властива здатність до співчуття, гуманізму; за розвинутого братолюбства, – всепрощення, що ослаблює агресивність, войовничість; українець здатен до помсти, бунту проти несправедливості, що посилюється тенденцією до анархізму. Український інтровертизм не є замкнутістю в собі, він є лише спрямуванням на себе. Велика почуттєвість при інтровертизмі потребує контакту, оскільки українець не терпить самотності і спонукає самовияв та спрямування на якийсь зовнішній об’єкт [4, с. 204-205].

Емоційність, домінування емоційно-почуттєвого переживання над холодною розсудливістю чітко простежується у політичній сфері. Для української політики як минулого, так і сучасного характерним є різноманітність глобальних проєктів різної спрямованості, що мають за мету перетворення дійсності загалом, або ж її окремих галузей. Але з переведенням політичних планів, цілей у реальну площину, дію, прогнозування наслідків тих рішень, що приймаються в українській політиці завжди були проблеми. Це засвідчує її недостатню раціональність. Ірраціональні риси українського соціуму простежуються у тому, що діяльність політиків оцінюється не за шкалою результативності, професійної придатності, а за моральними і психологічними критеріями: “справедливий – несправедливий”, “чесний – нечесний”, “мужній – боязкий”, “вірний – зрадливий” тощо. Подібне сприйняття іміджу політика формує сприятливий ґрунт для політичного шахрайства, хамелеонства. Ірраціональність масової свідомості тяжіє до сприйняття і творення різноманітних міфологем на кшталт спроб доведення давності і навіть біблійного походження українців та їхньої особливої місії в подальшому розвитку людської цивілізації чи абсолютизацією у поясненні всіх негараздів в країні тим, що при владі перебувають анти-українські сили.

Егоцентричне спрямування уваги на внутрішній світ суперечить також визнанню авторитетів. Українці до визнання особи як авторитету радше приходять під впливом настрою, хвилинного захвату, ніж в результаті тверезого аналізу заслуг людини.

Утім, існує й інший погляд на вищезначені якості українського менталітету. Український дослідник Є. Онацький емоційність та почуттєвість вважає позитивною і певною мірою захисною (від раціоналістичного руйнування душі) рисою українського характеру, прикметою “нашої національної вищості”. “Без сумніву, ми повинні зберегти й належно плекати здорову емоційність, бо розвиватися й рости можна тільки на ґрунті того, що вже маємо. Але треба звернути увагу й на розвиток нашого інтелекту й волі, щоб досягнути всебічний розвиток нашої особистості. Мусимо йти до цього шляхом повільного виховання, але в усякому разі не відкиданням нашої емоційності, не висушуванням нашого серця, не нищенням

нашої людяності – теоріями, що походять з уже виродженого світу, де запанувала мертва логіка, бо мертва не може дати життя” [5, С. 45].

Таке переосмислення української емоційності може стати однією з умов подолання комплексу меншовартості в національно-політичній свідомості, що засновується на пріоритеті раціонального над ірраціональним та негативному ставленні до власного, внутрішньо іманентного емоційно забарвленого світу. Витоки цього комплексу слід шукати у фрустраційних державницьких прагненнях попередніх поколінь українців, що передаються дітям, внукам і правнукам як велика цінність поряд з позитивними культурними досягненнями народу. “Вільна Україна” була для української нації ідеалом, відсутим у невизначене майбутнє.

Комплекс неповноцінності проявляє себе як на рівні вітчизняного політико-управлінського істеблішменту – в порівнянні успіхів, досягнень, невдач тих чи інших політичних рішень із відповідними у “старшого брата” (Росії); у комплексі “молодшого брата”, за якого влада приймає безвідповідальні рішення з надією, що хтось “старший”, “вагоміший” заступиться, виправить і надасть за лояльність допомогу капіталом, так і масової свідомості – в настроях запрограмованості повторення російських сценаріїв, особливо політичних; в переконанні частини українського соціуму в неможливості побудови незалежної української держави, аж до прагнення повернутися в СРСР. За цього складається враження, що українська держава прагне не стільки бути, скільки довести всьому світові, що вона існує. Носіями даного комплексу в найбільш концентрованому вигляді є лівозорієнтовані, зрадикалізовані політичні сили, які з різним ступенем активності діють практично на всьому політичному ландшафті країни.

Для інтровертів характерним є миролюбність і потреба уникати конфліктів, прагнення змінити самих себе, а не існуючі обставини. У ролі інтравертів українці є здебільшого опозиційними до будь-якої влади (сьогодні вони віддають свої голоси, а вже за кілька місяців в усіх бідах звинувачують власних обранців); тяжіють до встановлення соціальної справедливості, іноді сподіваючись на зовнішню силу, що здатна, на їхню думку, цю справедливість забезпечити. У поєднанні з іншими якостями української психіки – сенсорністю і емоційністю, інтравертність

призводить до того, що соціум стає дуже сприйнятним до аргументів, звернених до традиційних родинних і національних цінностей, аргументів, які апелюють до відчуття індивідуальності кожного, до значущості власного досвіду. У політичній сфері український соціум не сприймає швидких і радикальних політичних змін, що є однією з причин того, що реформи в Україні проходять значно повільніше, ніж в інших посткомуністичних країнах. Політико-управлінський істеблішмент (більшість якого становлять вихідці із сіл або невеликих провінційних міст) схильний до вже апробованих способів вирішення політичних проблем, скептично сприймає нові ідеї. За цього ступінь довіри до того політика або політичної сили, який робить акцент на звичних способах вирішення соціально-політичних завдань. Зважаючи на кордоцентричність українського менталітету, в Україні не сприймаються аргументи, які засновуються на космополітизмі, але громадськість сприйнятлива до соціальної аргументації (що засвідчує успіх “лівих” на парламентських виборах 1998 року і неодмінне перебування цього політичного спектру у владі, включаючи й їхній потенційний успіх за умов світової та внутрішньої економічної, соціально-політичної криз). Тому ігнорування владою і провідними політичними силами питань соціальної захищеності забезпечуватиме постійну підтримку лівим силам, а також може бути причиною непатріотичних рецидивів в українському суспільстві.

На зародження і генезис українського характеру й вдачі визначальний вплив належить географічному і геополітичному розташуванню України, особливостей клімату та господарського життя. Зв’язком українця із землею пояснюється домінування емоційного над раціональним. Більше того, В. Липинський вважав родючу землю і сприятливий клімат не лише благом, а й причиною української недержавності. Адже такі умови швидко призводили до “дегенерації громадських інстинктів”, розвивали лінивість і нездатність до постійного, тривалого й методичного зусилля. На відміну від московської Русі, де природно-кліматичні умови вимагали об’єднання селян, обробітку землі общиною, на Україні було поширене одноосібне господарство.

Вплив геополітичного розташування на формування менталітету українців теж є неоднозначним. Ним пояснюється

надзвичайна жага свободи, стихія вільної самодіяльності особистості, природний демократизм. Вони спонукають до утворення різноманітних місцевих форм самореалізації на локально-суспільному та особистісному рівнях, і водночас до анархізму. Так, М. Костомаров характеризує Україну як соціальну спільноту, яка з давніх-давен знати не хотіла “ні царя, ні пана”, а Д. Яворницький дає оцінку запорізькому козацтву як хранителю політичних і суспільних ідеалів українського народу, соціального феномена, що слугував “живим провісником свободи”, “живим протестом проти насилля і рабства”. І. Лисняк-Рудницький розглядав степ не як ворожий і чужий українцеві, а як формотворчий чинник українського характеру. “Українська людина пограниччя – козак, що в 16-17 століттях став репрезентативним типом свого народу” [6, С.5-6]. Запорізька Січ відіграла видатну роль в консолідації народу. Саме в умовах воєнної демократії козацтва формувалися соціокультурні особливості українського етносу. Тюркське за походженням слово “козак” означає людей, що не визнають влади. Незаперечні заслуги козацтва в колонізації нових земель, освоєнні Причорномор’я, Сибіру і Далекого Сходу. Як зазначає В. Дергачов, “вони сміливі воїни і землепроходці, але в них більш розвинуте не стратегічне, а тактичне мислення” [7, С. 401].

На думку сучасного дослідника С. Грабовського, тлумачення пограниччя лише на межі хліборобської та кочової цивілізації хоча і є справедливим, але вочевидь недостатнім. Адже Україна виступала як місце зіткнення (і взаємовпливу) західного і східного християнства (з єресями та трансформаціями і першого, і другого), а на додачу – християнства, ісламу й іудаїзму. Україна (з XVIII ст.) виступила перетином традицій заснованої на чільній ролі міст європейської (до якої належали українські держави різних періодів – від Київської до Гетьманщини) і на чільній ролі сіл та помість євразійсько-російської цивілізації. Цей ряд можна продовжити аж до ХХст., коли в 30-і роки Східна Україна виступала пограниччям “диктатури пролетаріату”, а Західна – “європейської демократії”, а нині йдеться про роль держави як “моста” між геополітичними і соціокультурними материками [8, С. 122].

Факти вітчизняної історії підтверджують анархічний індивідуалізм українців, відсутність згуртованості, єдності,

взаємопідтримки, прагнення до особистої свободи без належного прагнення до державності. В умовах України державність тривалий час була чужорідною – турецькою, польською, російською – нав’язаним інститутом гноблення, який обмежує індивідуальну свободу і господарську ініціативу. І тому, природно, викликало в суспільній психології і свідомості реакцію відторгнення, несприйняття. Перевага практично-соціальних інстинктів над політичними виражається в устремлінні українського народу впродовж всього історичного розвитку до соціального порядку на рівні компактних суспільностей – родини, братства, громади, які поєднані почуттям традиції взаємодопомоги. Як приклад традиційного духу власне українського колективізму можна взяти феномен чумацтва, самодіяльного кооперативного руху, сусідської та родинної взаємодопомоги, “толоки” тощо. Та й тепер колективні форми господарювання зберігаються на селі багато в чому на переконанні, що разом легше вижити. Отже, спільноти формуються, переважно, під впливом почуттів, а не від розуміння необхідності чи інтересу. Значно слабшим є розуміння великих спільнот, які вимагають певного абстрактного процесу. Все ж під впливом ідеалістичного начала шанується традиція як сума витворених століттями ідеалів, і традиція виконує дисциплінуючу функцію, особливо важливу при анархічності вдачі. Авторитет ідеалу набагато сильніший за авторитет особи, а протиставлення колишньої свободи сучасній неволі зміцнює традиціоналізм.

У певній мірі саме ці особливості українського менталітету свого часу сприяли популярності більшовицьких гасел. Вихованій на ідеях козацького демократизму і народництва з соціалістичним забарвленням свідомості пересічного українця імпонували гасла всевладдя рад, зображення верхніх прошарків суспільства у вигляді “паразитів”, гасла боротьби з бюрократизмом та багато чого іншого в більшовицькій риторичі. І сьогодні, коли казармено-соціалістична ідея, будучи дискредитованою її реалізацією в СРСР, повинна була б померти, виявляється живучою саме через ментальні риси українського народу, накладені на масове зубожіння в умовах сучасного реформування.

Відсутність єдності, злагоди в суспільстві у сучасній Україні простежується в протистоянні законодавчої та виконавчої гілок

влади, більшості і меншості в парламенті, в елементах певного протистояння західного і східного регіонів країни. Звичайно, ці фактори значною мірою заважають Україні вийти з важкого економічного, соціально-політичного стану, успішно проводити антикризові заходи у різних царинах українського суспільства. У той же час стійкі самоврядні потенції української ментальності, традиційний природний демократизм українського народу, психологічне несприйняття ним деспотичного характеру центральної влади за умови створення сприятливих можливостей для його самореалізації можуть прислужитися в суспільно-політичній, державотворчій практиці.

Список використаних джерел

1. Людина в сфері гуманітарного пізнання. – К.: Український центр духовної культури, 1998. – 408 с.
2. Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. Монографія. – К.: Академія, 1999. – 240 с.
3. Киричук О.В. Ментальність: сутність, функції, генеза // Тези доп. конференції: Духовність. Ментальність. Саморозвиток особистості. – Київ-Луцьк, 1994. – Ч.1.
4. 4.. Кресіна І.О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз). – К.: Вища школа, 1998. – 392 с.
5. Онацький Є. Українська емоційність // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992.-128 с.
6. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе.: В 2 т.– К.: Основи, 1994. – Т.1. – 520 с.
7. Дергачев В.А. Геополітика. – Київ: ВИРА-Р, 2000.– 448 с.
8. Грабовський С. Українська людина та українське буття: До проблеми методології філософського розмислу // Сучасність. – 1997. – №3. – С. 116-145.

The article deals with mentality as a political-psychological category. The authors reveal the features of Ukrainian political mentality on theoretically-applied level, its diachrony and its peculiarities in modern conditions. The importance of geopolitical location and the features of political mentality are also analyzed.

Key words: political realization, political mentality, introversion, cordocentric, anarchic individualism, political theory, political psychology.

Отримано: 9.10.2008.